

İMAM HUMEYNÎ'NİN BAKIŞ AÇISINDAN KUR'AN TE'VİLİNİN YÖNTEM VE DAYANAKLARI*

Mehdî-i RIZÂÎPÛR
Çev. İbrahim KUNT**

TE'VİL KAVRAMI

Te'vil kelimesi sözlükte (e-v-l) kökünden olup aslına geri dönme manasındadır (Rağıb, 31, İbn-i Manzûr 1/264). Âyetullah Ma'rifet'in söylediği gibi, ıstılah olarak iki manada kullanılmaktadır: 1. "Tevcîh-i müteşâbih: Bu manada müteşâbih için yorum yapan mantıklı bir mana beyan eder. Müteşâbih lafzını manaya uygun bir şekilde sevk edip döndürür, böylece müteşâbihi yönlendirmiş olur. Örneğin Hızır kıssasında, onun yanındaki arkadaşına şöyle söylediği bilinmektedir: Şimdi sana sabredemediğin şeylerin iç yüzünü (te'vilini) haber vereceğim (Kehf, 18/78). Eğer müteşâbih her bir kelime veya iş için ortaya çıkan şüphe ve tereddüt doğru bir şekilde yönlendirilirse, bu yönlendirme, o kelime ya da işin yorumu da sayılır. Bu manaya göre te'vil Kur'an'ın bütün ayetlerini kapsamaz, sadece müteşâbih ayetlere özeldir. 2. Kelâmın ikinci manası: Ayetin görünüşte delalet etmediği, harici bir delille ortaya çıkan mana da terim olarak te'vil şeklinde isimlendirilir, bu nedenle ona iç veya içerik (batn-bâtın) denir. Zira her ayetin ilk açıklamasına (tefsîrine) zuhr ve zâhir denilmektedir. Bütün ayetlerin tefsîri zâhir, te'vîli ise bâtın şeklinde isimlendirilir. Bu son manaya göre te'vil, Kur'an'ın bütün ayetleriyle ilgilidir, çünkü şöyle denilmiştir: 'Kur'an'da, batın ve zahir anlamı olmayan hiç bir ayet yoktur (Ma'rifet, *et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'an*, III, 28-30). İmam Humeyni'nin eserleri araştırıldığında, te'vîli genellikle kelâmın ikinci manası olarak yani Kur'an lafızlarının zâhirinden bâtınî manalar çıkarmak şeklinde anladığı görülmektedir. Örneğin, nefsanî arzularla karışmış eğri kalplerden bahsederken şöyle söyler: İlahi kitabın te'vîli, sûretin manaya, kabuğun öze dönüştürülmesin-

* Bu makale, "Pejûheşhâ-yi Kur'ânî" isimli derginin 1387/1998 yılında yayınlanan 53. sayısından alınarak Farsça aslından tercüme edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ibrahimkunt@yahoo.com

den ibarettir. Bu dönüştürme, kendileri eğrilmiş ve sapmış olmayıp kalplerinde Allah nurundan başka bir şey bulunmayanlar ve te'vil makamı olan mutlak istek makamına ve mutlak yokluk makamına ulaşmış olanlar için mümkündür (İmam Humeynî, *Şerh-i Hadîs-i Cunûd-i Akl u Cehl*, 311-312). Her ne kadar bu tanımında, ayet lafızlarının şeklini bâtinî manalara dönüştürme te'vil kabul edilmişse de, İmamın sözünün devamından doğru te'vilin şu olduğu anlaşılmaktadır: Eğrilmiş ve sapmış kalplerden doğmuş olmamalı, Kur'an ayetleri hakkında Kur'an'ın amacına yönelik bütünsel bir düşünceyle, insanı hidayetle selamet yollarına ulaştırıp noksanın aşağılığından olgunluğun zirvesine yükseltmelidir. Yine şöyle söylemektedir: Kur'an konusunda düşünmekten amaç, ayetler hakkında amaçlanan şeyin araştırılmasıdır. Kur'an'ın nurlu sayfalarında bulunan amaç, insanları selamet yollarına, bütün karanlık mertebelerinden arındırarak nur alemine ulaştırmak, doğru yola iletmektir. İnsan ayet-i kerimelerde, meleklerle ilgili biliş mertebelerinden, kalb-i selîmin hakîkati olan en son noktaya kadar selamet mertebelerini tefekkür etmelidir. – Ehl-i beytten bir açıklama ile: Hakk'la görüşmek için içeriye girip, Hakk'ı, içinde Hakk'tan başka bir şey olmayan bir sûrette bulur (İmam Humeynî, *Âdâbu's-Salât*, 203).

MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH AYETLERDE TE'VİLİN KONUMU

Te'vilin ıstılâhî manası, et-Temhîd isimli eserden bir nakille anlatılmıştı. Buna göre te'vil, ya müteşâbihin yönlendirilen manası ya da kelâmın ikincil ve bâtinî manasıdır. İmam Humeynî *Keşfü'l-esrâr* adlı kitabında, '*Esrâr-ı hezâr sâle*' risâlesinin yazarının şüphehelerine cevap verirken, Âl-i İmran suresinin 7. ayetini zikrettikten sonra şöyle yazmıştır: Bu ayette, ayetlerin iki çeşit olduğu açıklanmıştır: 1. Te'vili olmayan, herkesin anladığı muhkem ayetler 2. Te'vil edilebilen, remz cinsinden olup, te'vilini Allah ve ilimde derinleşen kimselerden başkasının bilmediği ayetler (İmam Humeynî, *Keşfü'l-Esrâr*, 322-323). Bu açıklamayla İmam, te'vili müteşâbih ayetlere özgü kılmamakta, te'vili, muhkem ve müteşâbihiyle Kur'an ayetlerinin tümünün bâtinîni kapsayan bir alan olarak kabul etmektedir. Şöyle söylüyor: Allah tarafından tedvin edilmiş kitabın, bir açıdan yedi, diğer bir açıdan yetmiş içsel katmanı vardır. Bu katmanlardan, Allah ve ilimde derinleşmiş kimselerden başkası haberdar değildir, o manalara erişemezler. Sadece manevi pislikten ve kötü ahlaktan temizlenip ilmî faziletlerle donanmış olanlar hariç. Herkes ne kadar temizlenmiş ve mukaddes hale gelmişse, onun üzerindeki Kur'an'ın tecellisi ve Kur'an hakikatlerinden nasibi o kadar fazla olacaktır (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 94-95). İmam Humeynî'nin irfânî kanaatine göre, muhkem veya müteşâbih, ayetlerin hepsi te'vile sahiptir. Bu te'vil, ayetlerin bâtinî mana katmanlarıyla buluşmalarından ibarettir. Bu yüzden, Âl-i İmran sûresinin 7. ayetinin açıklanmasında, "Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'an'ın) bazı ayetleri muhkemdir, bunlar kitabın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih ayetlerin peşine düşerler. Halbuki onun tevilini ancak Allah ve ilimde yüksek pâyeye erişenler bilir." Bu ayetin son kısmı olan 'onun tevilini Allah'tan başkası bilmez' kısmındaki 'تأويله' kelimesine ait zamirin özellikle 'ما تشابه' kelimesine ait olmadığı açıktır.

Her ne kadar sözün devamında 'تأويله' zamîrinin mercii 'ما تشابه' kelimesine ait olsa da, bu cümlede de te'vil'den kastedilen aynı manadır. Çünkü önceki cümlede 'ابتغاء تأويله و ابتغاء الفتنة و ابتغاء ما تشابه منه فيتبعون ما تشابه منه تأويله', te'vilden murâd edilmiştir. Ama bir çok rivayetten istifade edildiğinde, yukarıdaki 'وما يعلم تأويله الا الله' kısmında 'تأويله' 'nun zamirinin mercii'nin bizzat Kur'an olduğu, müteşâbih olmadığı anlaşılıyor. Te'vilden murat, sadece müteşâbih âyetlerde kastedilen anlam değildir, belki Kur'an'ın genelidir. Çünkü bu rivayetlerde te'vil, kastedilen anlamın dışındaki müteşâbih âyetlere de tatbik edilmiştir. Bu nedenle şöyle söylenebilir: Âyet-i kerîmenin bu kısmı küllî bir büyüklüktür, çünkü ilk cümledeki te'vil onun küçüğüdür. Bu görüş ve düşünce bazı rivâyetler ile şu şekilde desteklenebilir: Fudayl'dan şu hadis rivâyet edilmiştir: Dedi ki: Ebû Ca'fer'e, 'Her âyetin bir dış, bir de içi vardır' rivâyetini sordum. Dedi ki: Dışı, nüzul sebebine bağlı olan anlamı, içi te'vilidir. Allah dedi ki: Onun te'vilini Allah ve ilimde derinleşenlerden başkası bilmez, biz biliriz. (Meclisî, Bihâru'l-Envâr, 92-97). Fudayl b. Yesar'dan şöyle rivayet edilmiştir: Dedi ki: İmam Bâkır bu rivayet hakkında şöyle buyurur: Kur'an'da hiçbir ayet yoktur ki, hem içi, hem de dışı olmasın. Ben iç ve dışı sorunca şöyle buyurdu: "Onun dışı, nüzul sebebi, içi ise te'vilidir. Allah şöyle buyurdu: Onun te'vilini Allah ve ilimde derinleşenlerden başkası bilmez', biz onun te'vilini biliriz. وما يعلم تأويله الا الله âyet-i kerîmesine dayanarak, hadisin zeylinde, te'vil âyetinden te'vil kelimesi, Kur'an'ın varlık dairesinin tümünün yorumu içerisinde âyetlerin içlerine giden bir yol bulmak –sadece müteşâbihlerde değil- olarak anlaşılabilir. Berîd'den bir rivâyet şöyledir: Ebû Ca'fer'e (a.) Allah'ın sözü olan 'وما يعلم تأويله الا الله و الراسخون فى العلم فى العلم' âyetini sordum. Dedi ki: Yani Kur'an'ın tümünün te'vili. (Meclisî, Bihâru'l-Envâr, 92) Berîd der ki: İmam Bâkır'a şu ayeti sordum: 'وما يعلم تأويله الا الله و الراسخون فى العلم'. Dedi ki: Yani Kur'an'ın tümünün te'vilini Allah ve ilimde derinleşenlerden başkası bilemez. Bu rivayette de İmam Bâkır açıkça, âyetteki te'vilden maksadın, tüm Kur'an'ın te'vili olduğunu belirtmektedir (Muhammedî-i Ârâ'î, Te'vilu'l-Kur'ân-ı Kerîm ez-Dîdgâh-i Allâme Seyyid Haydar-i Âmulî ve Molla Sadrâ, 214-215).

TE'VİLİN YÖNTEM VE DAYANAKLARI

1. Kur'an'ı Te'vilin Zarûreti

Te'vil ve Kur'an'la ilgili bir çok kitap şu noktaya işaret etmişlerdir: Kur'an zâhir ve bâtına sahiptir. İrfânî te'viller bâtınî keşif peşindedir. Ârifler zâhirle yetinmeyip Kur'an'ın bâtınî manasını ararlar. Binâenaleyh, bâtınî keşfin zarûretinden bahsedip onunla uğraşmak, gerçekte te'vil zarûretinden bahsetmektir. İmam Humeynî her ne kadar Kur'an'ın te'vil zarûretini açıkça emretmemiş ise de Kur'an ayetlerinin bâtınî anlamlarına dikkat etmek gerektiğini beyan ederek onu iki şekilde belirlemiştir:

a. Kur'an Davetinin Genel Oluşu

Humeynî, Kur'an-ı Kerîm'i yetmiş katman kabul eder (Subhânî, *Tehzîbu'l-Usûl*, I, 72) ve Kur'an hakikatini bir olan Allah'ın zâtına mahsus işlerden ve ilmî hakikatlerden olarak tanıtır (İmam Humeynî, *Âdâbu's-Salât*, 181). Bu durumda

eğer Allah zâhir ve bâtına sahipse, ki Kur'an şöyle buyurmuştur: هو الاول و الآخر و الباطن (Hadîd, 3), İlahî kitap da zâhir ve bâtına sahiptir. Eğer Rablikle ilgili işlerin bilinmesi konusunda, Hak yücelerin yücesinde ve aşağıların aşağısında toplayıcılık makamıyla tanıtıldığı için (Bkz. İmam Humeynî, *Âdâbu's-Salât*, 81) Kur'an da zâhir ve bâtını toplayıcıdır, insanlığın bütün tabakaları için inmiştir: 'Bu şerefli kitap, kalple ilgili durumları, adetleri, ahlakları, zaman ve mekanları farklı olan insanlık zincirinin bütün tabakalarının saâdeti için indiğinden, hepsini aynı şekilde davet etmemek gerekir (age, 187). Kur'an-ı Kerim, zâhir ve bâtın olan iki yönüyle ve mertebelerle inmiş ve 'böyle olduğu için bu şerefli kitap çeşitli kı-sımlarla, bir çok fenlerle, farklı yollarla insanları davet etmiştir. Bu İlahî kitapta zâtî bilgiden ef'âl bilgisine kadar tüm bilgiler zikredilmiş olup her tabakadan insan da kendi kabiliyetine göre onu idrâk etmektedir (age, 185).

b. Zâhirle Yetinmenin Helâk Olmayı Gerektirmesi

İmam Humeynî'ye göre Kur'an'ın bâtınına yönelip ayetleri te'vil etme mecburiyetinin diğer bir yüzü, ayetlerin zâhirî manası üzerinde durarak bâtınına, özüne gitmemenin, cahilliğe, peygamberliği ve velâyeti inkâra, ölüme ve helâk olmaya sebep olmasıdır: 'Gökten inen bu Rabbânî kitabın tümüyle kabuk ve sûret olduğunu zannetme. Sûret sınırında durmanın, zâhirde kalmanın, öze ve bâtına gitmemenin ölüm ve helâk olduğunu unutma. Bu, bütün cehâletlerin kökü, nü-büvvet ve velâyeti inkar makamıdır (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 59-60).

2. Genel Anlamlar İçin Lafızların Konulması

Bu bölümden kastedilen, hissedilen ve maddî anlamlarda kullanılmış keli-melerin zâhirî anlamlarından genele doğru genişlemeleridir. Zira konu olan lafızlar geneldir, türedikleri kelimelerin amaçlarıyla ilgili özelliklerinin asıl manaya ve konunun gerçekliğine etkisi yoktur. Hatta lafzın gerçekliği, bütün mertebeler tarafından doğruluğu kabul edilen, bütün iş ve derecelere intibak sağlayabilen bir işten ibaret olabilir. Bu durumda lafızların en yüksek mertebelerle, hariçî hakikat-lerin kaynağı olan gaybî hakikatlerle anlamlandırılması, insanların örfünün anla-şılması konusundaki düşük mertebelerle anlamlandırılmasından daha uygundur. Bunu temel kabul ederek, eğer bir kelime, o kelimenin zâhirî anlamlarının yüksek mertebelerinde bulunan mücerret anlamlara ve derin hakikatlere doğru genişlerse, bu kullanım mecâzî ve konu hilâfına değildir, gerçek bir kullanımdır. Molla Muh-sin Feyz-i Kâşânî şöyle yazmaktadır: 'Manalardan her bir mana için bir hakikat ve bir ruh vardır. Bir kalıp ve bir şekil de vardır. Bazen hakikat, birkaç şekil ve kalıba sahiptir. Lafızlar sadece hakikatler ve manaların ruhu için konulmuştur. O yüzden hakikatler kalıplarda ortaya çıkar ve onların arasında bir çeşit birlik vardır. Kelime-ler, hakikat biçimindeki kalıplarda kullanılırlar (Feyz-i Kâşânî, *Tefsîr-i Sâfi*, I, 31). Mirza Mehdî Aştîyânî şöyle yazmaktadır: 'Ma'rifet erbâbî nezdinde sâbit olan idrak esaslarından biri, lafızların genel manalar için konulmuş olmasıdır. Mesela 'mîzan/ölçü' kelimesi onlara göre, ölçülen ve miktarı belirlenen her şey içindir. Bu ölçü ister demir cinsinden olsun, ister başka bir cinsten. İster baskül, terazi, metre veya ona benzer olsun, ister sarf ve nahiv, mantık ve aruz, adalet ya da başka bir şey olsun. İster cevher veya arazlardan tartılan, maddî veya mücerret, a'yan veya

zevât, ister sıfatlar, melekeler, fiiller, ameller ya da başka bir şey olsun. Eğer bir anlamın genişliği böyle olursa artık problem yoktur çünkü mîzan/ölçü kelimesi mantık, sarf, nahiv, aruz, müzik, adalet, Kur'an, akl-ı kâmil ve insan-ı kâmilin tümü için doğrudur, teşbih ve mecaz yoluyla değil hakiki bir kullanım olur çünkü gerçekte onlardan her birini kendi yerinde ölçer (Muderris-i Âştîyânî, *Ta'likatu Reşîka alâ Şerhi'l-Manzûme*, 8).

İmam Humeynî, Kur'an'ın bâtinî sırlarının açıklanması konusundaki bu esasın anahtarı hakkında şöyle söylemektedir: 'Velilerin işaretlerinden ve ariflerin kelimelerinden, lafızların manalarının, onların ruh ve hakikati için konulduğunu anladın mı? Bu konuda ileriye gördün mü? Yemin ederim ki bu konuda düşünmek, altmış yıl ibadetten daha iyidir. Çünkü bu konu marifet anahtarlarının anahtarı ve Kur'an sırlarını anlama asıllarının aslıdır (İmam Humeynî, *Misbâhu'l-Hidâye ile'l-Hilâfe ve'l-Velâye*, 39). Örnek olarak 'Rahman' ve 'Rahîm' kelimelerindeki problem gösterilebilir. Zâhir ulemâsı şöyle söyler: 'Rahman ve rahîm, rahmet'ten müştaktır. Onda şefkat ve incelik gizli olduğundan Hakk hazretlerinin zâtı için söylenmesi problemlidir. Bu nedenle onun te'viline çalışılmış ve mecaz olarak kabul edilmiştir (Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, I, 98). Diğer bazıları bu çeşit sıfatlardan istifade konusunda sözün maksadına yönelerek şöyle söylemişlerdir: 'Bu sıfatların Allah için söylenmesi, eserler ve fiiller yönüyledir, başlangıç ve vasıf yönüyle değil. Rahman ve rahîmin anlamı, rahmanlık ve rahmet muâmesi yapan kimsedir.' Fakat İmam açıkça mecaz olmasını uzak görür. Özellikle Rahman kelimesinin mecazî kullanımı hayret vericidir çünkü bu kelime, mecaz kullanımının câiz olmadığı bir mana oluşturur. Mecaz hakikat değildir. Bu yüzden kendi çözüm yolunu şu şekilde sunar: 'Araştırmacılar bu çeşit sorunlara cevap verirken şöyle söylemişlerdir: Lafızlar, genel manalar ve mutlak hakikat için konulmuşlardır. O halde rahmetin şefkat ve incelikle sınırlandırılması, rahmet kavramını yok eder. Umûmun zihinlerinden bu sınırlandırma giderilmediği takdirde, kavramın konuluştaki manası ortadan kalkar. Bu konu görünüşte araştırmadan uzaktır çünkü koyucu da bu genel şahıslardan biri olduğu için, koyma sırasında mücerret manaları ve mutlak hakikatleri nazara almadığı bellidir. Evet, eğer koyucu Hak Teâlâ veya peygamberler olursa, vahiy ve ilahî ilham ile bu konunun halli için bir yol vardır. Bu konunun anlatımında şöyle söylenmesi mümkündür: Kelimeleri koyan her ne kadar koyma sırasında mücerret manaları itibara almamışsa da lafızların konulması karşısında bulunan şey, o mutlak mücerret manalardır. Meselâ nûr lafzını koymayı istediğinde, vâzın nazarına gelen nurlar her ne kadar hissi ve arazî nurlar olsa da -her ne kadar görülen nurların ötesini anlamamış olsa da- nur kelimesinde ve onun karşısında bulunan şey, karanlık ve ışığın karışımı değil, onun mutlak nurluluk yönü olmuştur. Çünkü ona, 'bu dünyaya ait sınırlı nurlar, saf nur değildir, belki karanlıkla karışık nurlardır, acaba nura konu olan isim saf mıdır, yoksa karanlıkla karışık olan nur mudur diye sorulacak olursa, bunun zorunlu cevabı şudur: Kavram nurluluğun karşısına konulmuştur ve karanlık anlamı konuya dahil değildir. Tüm kavramlarda geçerli olan bu tarz, kavramın kemal noktadaki manasını esas alır ve bu kemaliyet noktasını karşılamak için lafız konulur (İmam Humeynî, *Âdâbu's-Salât*, 249-250). İma-

mın çabası, rahman, rahîm, nûr, nâr/ateş gibi kelimelerdeki anlamın genişliği konusunda, İlahi bilgileri anlamak, özellikle Hakk Teâlâ'yı, Kur'an'ın yüce manalarını tanımak konusunda halkın dilinde kullanımda olan örfî anlamların konu dışı olduğudur (Eyâzî, *Tefsîr-i Kur'ân-ı Mecîd ber-girîfte ez-Âsâr-ı İmam Humeynî*, I, 356-358). Örneğin kalem kelimesi de, levhaların üzerine şekil çizmek için kullanılan bir alettir. Onların cinsinin kamyştan, demirden veya başka bir şeyden olduğu dikkate alınmazsa kalemin cisim olması, konunun hakikatinden bir parça değildir. Zira resmin mâkul ve hissedilen olması da şart değildir, üzerine bir şeyler çizilen levhanın da kağıt, tahta ya da başka bir cinsten olması da gerekmez (bkz. Feyz-i Kâşânî, *Tefsîr-i Sâfi*, I, 31).

3. Kitap ve İlahî Kelâmın Mertebelerinin Olması

a. Kitabın Manası

Açıklandığı gibi lafızlar, genel manalar için konulmuştur. Amaçlardan doğan özellik ve kayıtların konuya bir etkisi yoktur. Bu yüzden kitap kelimesinin manasında da kalem, kağıt, divit ve benzerleri gerekmez. Sonuçta kitap, sahibinin istek ve amacını göstermesi için her şeye söylenebilir. Dolayısıyla Yüce Allah'ın vericiliğini, hikmetini ve hedefini gösteren her şey İlahî kitaptır. İmam Humeynî de alemler kitabı veya İlahî kitaplar olarak bilmiş ve şöyle söylemiştir: Varlık alemleri ve varlık ülkesi, gayb ve şahid olunanlardan her şey kitaptır. Âyet, söz, kelimeler, onun için düzenlenmiş bölümlerdir, ayrıntılı kısımlardır. Onun kapılarının onlarla açıldığı anahtarlar vardır, onun kitaplarının onlarla sona erdiği hâtimeler vardır. Her bir kelimenin harfleri, her harfin bir zübürü ve beyyinatı vardır¹. O halde Allah Teâlâ'nın kendi kâmil kudret eliyle yazdığı İlahî yaratılış kitabının Fâtihası/girişi, kesretten ve her türlü noksandan münezze olan İlahî varlığa ait kitabın tümünün içinde olduğu, bir cihetten mücerret akıllar âlemi ve meleklerden rûhâniyyûn ve ilk belirleme olan iradedir, bir cihetten iradenin ta kendisidir. Çünkü irade, varlığın gayb anahtarıdır. İlahî kitabın ve Rabbânî yazının hâtimesi/sonsözü tabiat alemidir, yaratılış âlemidir, eğer böyle olmazsa başlangıç ve son aynı olur. Kitabın giriş ve son bölümünde sûreler, bölümler, fasıllar ve âyetler vardır. Eğer mutlak varlık ve düzenlenmiş İlahî tasnifi bütün mertebeler ve menzillerle bir kitap olarak kabul edersek o zaman her âlem küllî âlemin bölümlerinden bir bölüm, her cüz'î âlem de cüz'î âlemlerden bir sûre, bir fasıl olacaktır. Her âlemin mertebelerinden her bir mertebeye veya o âlemin parçalarından bir parça, o kitabın bir âyeti ve bir kelimesi olur. Rûm sûresinin 20. âyetinde: "Sizi topraktan yaratması, onun (varlığının) delillerindedir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz" buyurulmaktadır. Eğer varlık silsilesini çeşitli kitaplar ve birçok tasnifler olarak tanırsak, her âlem müstakil bir kitap olacaktır. Çünkü bölümleri, âyetleri ve kelimeleri vardır, mertebeleri, çeşitleri, fertleri vardır. En'am sûresi 59. âyette: "Yaş ve kuru ne varsa, hepsi apaçık bir kitaptadır" denilmesi de bu itibardır. Her iki îtibârı da göz önünde bulundurursak, mutlak varlık, her cildinde bö-

¹ Her harfin iki sûreti vardır. Lafzî sûret ve ketbî sûret. Lafzî sûrete zübür, Ketbî sûrete beyyinat denir. Mesela lâm harfinin lafzî sûreti l-a-m harflerinden oluşmaktadır, ketbî sûreti ise sadece l'dir.

lûmler, fasıllar ve âyetlerin bulunduğu birkaç ciltlik bir kitap olacaktır (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 85-87). Şeyh Mahmûd-i Şebusterî, *Gülşen-i Râz* isimli eserinde şöyle diyor: Canı tecellîde olanın nezdinde--- bütün âlem Hakk Teâlâ'nın bir kitabıdır. İ'rab ve cevherden bahsetmek harfler gibidir.--- Ondaki bütün âyet ve durakların mertebeleri her bir âlemin özel sûreleri gibidir.--- Biri Fâtîha gibi, diğeri İhlâs gibi (Lâhîcî, *Mefâtîhu'l-İcâz fî Şerh-i Gülşen-i Râz*, 733).

b. Sözün Anlamı ve Onun Kitapla Bağlantısı

Mârifet ehline göre varlık fertlerinden her bir fert, Yüce Allah'ın kelimelelerinden bir kelimedir, bir olan o zâtın zuhûr ve cilvesidir çünkü söz, söyleyenin muhâtabta oluşturduğu bir etki ile irâdesinin tâbî olduğu bir kuvvettir. O vesileyle nefsinde olan şey muhâtaba gösterilir ve ona ulaştırılır. Hakk Teâlâ'nın mümkün varlıkları yaratması da böyledir. Zira onlar Allah'ın kelime ve harfleridirler. Onları, bu kelimeler vesilesiyle Allah'ı, isim ve sıfatlarını tanımaları için gaybî sevgi hareketiyle kendi nefsinden yaratmıştır (Konevî, *İcâzu'l-Beyân fî Te'vîl-i Ummi'l-Kur'ân*, 74). Bütün varlıklar İlahî kelâm olarak okunurlar, bu yüzden İlahî zâtın âyet ve nişânesidirler. İmam Humeynî, gizli olanı açığı çıkarma konusunda İlahî kelâmı insan kelâmına benzeterek Allah kelâmını onun bir tecellîsi bilir çünkü onun irâde ve kudretinden doğmaktadır, onun tanınması için bir vesîledir: 'İnsanın kelâmı tanınması, onun yaratıcısını tanınması için en yüce örneklerdendir. O halde insanın içinden çıkan hevâsıyla ilgili sözün dışarıdaki menzilleri geçip merhaleleri katetmekle kendine mahsus bir belirginlik verdiği, gayb âleminde şehâdete ulaşım zâhir olduğu, söyleyenin içinde gizli olan şeyi haber verdiği, maksadın iç yüzünü ve işin hakikatini ortaya çıkardığı bilinmelidir. O halde kelâmı icat eden, onu gayb âleminde şehâdet âlemine indiren, gökten zuhûr merhalesine ulaştıran o zâta mahsus sevgidir çünkü bu, bânîni kemallerini ortaya çıkarmak ve derûnî melekelelerini görünür kılmak içindir. O halde sözü söylemeden önce onun kemallikleri gizlilik mertebesindeydi, o kemalleri ortaya çıkarmak isteyince onları îlân etmeye aşık oldu. Kıymet ve makâmının bilinmesi için söz söylüyor. Mârifet ehli şöyle söyler: 'Hakk Teâlâ Hazretlerinin konuşması, Hakk'ın tecellîsinden ibârettir. Zira onun irâde ve kudreti, gaybda olanın açığa çıkıp izhâr olmasını, o tecellînin ortaya çıkmasını sever (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 91-92). Şimdi şu soru sorulabilir: İlahî kelâmın İlahî kitapla olan bağı nedir? Acaba bunlar farklı iki şey midir, yoksa aynı şey midir? Cevap şöyledir: Kelâm zabtedilip yazıldığında kitap olur. Diğer bir ibâreyle, kelâm müşahhaslaşınca kitap olur. Zira şöyle söylenmiştir: Kelâm, basit/bileşik olmayan hakikatlerin toplanmasından ibarettir, belirgin bir şekil kazanınca yazı olur (Fenârî, *Misbâhu'l-Uns*, 586). Binâenaleyh, her bir kelâm kitaptır, her bir kitap da kelâmdır. Eğer kelâm ve kitap arasında bir fark varsa, itibârî ve nisbîdir². Anlatılan maksat eğer fâiliyle mukâyese edilirse kelâmdır, eğer söyleyeniyle ölçülürse kitaptır (Kivâmî-i Şîrâzî, *el-Hikmetu'l-Muteâliyye fî'l-Esfâri'l-Akliyye*, VII, 11). Bu yönüyle, bir kısım insanlar şuna inanmaktadır: Varlığın ruhlarını

² Kelâm ve kitap arasındaki farklar konusunda bkz. Âbîdî, Ahmed, "Kelâm-ı Hudâ ve Kitâb-ı Hudâ", *Sahîfe-i Mubeyyen*, Dovre-i dovvom, şomâre 2, s. 105, 1378

Hakk'a nispet edersek kelimdir, halka nispet edersek kitaptır. O halde Allah'ın kitabı, Allah'ın kelâmı olarak ve O'nun kelâmı da O'nun kitabı olarak adlandırılabilir (Bkz. Muhammedî-i Ârâî, *Te'vîlu'l-Kur'ân-ı Kerîm ez-dîdgâh-i Allâme Seyyid Haydar-i Âmulî ve Molla Sadrâ*, 136-137). İmam Humeynî bu konuya dikkat çekerek, indirilmesinden önce Kur'an'ın hakikatini, Allah'ın zâtına ait nefsî kelâmı olarak anlamış ve şöyle söylemiştir: Yaratıklar derecesine indirilmeden önce Kur'an'ın hakikatini, Allah'ın ilmi hakikatlerinden ve zâtına ait bir sözdür.' O, nefsî kelâmın hakikatidir, çünkü O'nun zâtına aittir (İmam Humeynî, *Âdâbu's-salât*, 181). Aynı şekilde İlâhî kitabı ve İlâhî kelâmı tanıyıp anlamamanın yolunu, iç temizliği ve bâtinî nûru tanıma şeklinde anlayarak şöyle söyler: 'Eğer senin İlâhî nurlarla nurlanmış bir gönlün, rûhânî ışıklarla aydınlanmış bir rûhun varsa, kalbinin fitili hâricî emirlerin ışığına temas etmeden aydınlansa da ayağının önünü aydınlatan içsel nura yeteri kadar sahip olsan da, İlâhî kitabın metnine el sürmek için gereken temizliğe sahip olman şartıyla, İlâhî kitabın sırrı senin tarafından kesinlikle keşfedilecek. İlâhî kelimenin hakikatini, Hakk Teâlâ'nın konuşma amacını o yüce âyet aynasında tanıyacaksın. İlâhî kelâmın bütün varlık mertebelerini, gayb ve şuhûd âlemlerini, körlük mertebesinden çıkıp içindeki kemâli bularak Allah sevgisiyle görecek; menzil ve işinin bilinmesi için Allah'ın gökten isim ve sıfatlarına tecellî olması için indirdiği kitabı tanıyacaksın. Bir hadiste şöyle buyurulmuştur: Ben gizli bir hazîneydim. Tanınmayı sevdim, tanınmak için yarattım. Hz. Ali şöyle buyurdu: Allah Teâlâ kelâmında kullarına tecellî etmiştir ama onlar, basîretleri olmadığı için onun tecellîsini görmüyorlar. Yine Hz. Ali'nin bir sözü: Allah yaratmayı murat ettiği her şeye, 'ol' der, o da olur. Fakat bu söyleyiş kulakla duyulan söz vasıtasıyla değildir. Doğrusu, Allah kelâmı, O'nun fiilinden ibarettir (*age.*, 91-92).

c. Kitabın Kısım ve Merhaleleri

Ariflere göre İlâhî kitap iki çeşittir: Kur'an olan Tedvin kitabı ve bütün varlık dünyasından ibaret olan Tekvin kitabı. Tekvin kitabı iki çeşittir: İnsanî olmayan alem olan kitab-ı âfâkî ve insanın rûhu olan kitâb-ı enfûsî. İmam Sâdık (a.) şöyle söyler: Bil ki, insanın sûreti, kullar üzerindeki İlâhî delillerin en büyüğüdür. O, Allah'ın kendi eliyle yazdığı bir kitaptır (*Âmulî, Câmiu'l-Esrâr ve Menbau'l-Envâr*, 383). Hz. Ali'ye ait olduğu nakledilen bir şiir şöyledir: Senin şifâ bağışlayan ilacın senin elindedir. Fakat görmüyorsun. Hastalığının kaynağı kendi varlığını, fakat bilmiyorsun. Sen, derûnundaki harflerle ortaya çıkan gizli bir kitapsın. Sadece küçük bir cisim olduğunu mu zannediyorsun? Senin içinde büyük bir âlem var.' (Sebzvârî, *Şerhu'l-Esmâ'*, 67). Bu kitabın bölümlerinden her biri iç ve dışa sahiptir. Ceberût ve melekût âlemlerinin en yüce mertebelerinden mülk âleminin en alt mertebelerine kadar belki yedi, belki yetmiş mertebesi vardır. Allah tarafından tedvîn edilen bu İlâhî kitap, Kur'ân-ı Kerîm bütün menzilleri sarmış, gayb âleminden şehâdet merhalesine, mülk âlemine kadar lafız ve harf kalıbına girmiştir. İlâhî kelâm her ne kadar nüzûl yönüyle bir çok mertebelere sahip olsa da, birliğin hakikatidir. Zira söylenme makâmında, Hakk'ın zâtının kendisi olan Hakk'ın ilim sûretidir. Onun bu mertebeden lafız, ses ve yazı âlemine nüzûlü, bu hakikatin tenezzül ve tecellîsidir. 'انا انزلناه' ayet-i kerimesindeki 'و' zamîri bu hakikati gösterir.

Âriflere göre bu, mutlak hüviyete ve İlâhî zâta işaret eder. Onun mertebelerinin tamamı, en yüce mertebelerden- 'انا انزلناه فى ليلة القدر' (Kadr sûresi, 1), 'انا انزلناه فى ليلة مباركة' (Duhân sûresi, 3) – ses ve yazı merhalesine kadar 'و كذلك انزلناه قرآنا عربيا' (Tâhâ sûresi, 113), varlığın çeşitli mertebelerinin inişi ve ilim nûrunun çeşitli şekilleridir (bkz. Hasan-zâde Âmulî, *Medâric-i Kur'ân ve Meâric-i İnsan*, 43).

İmam Humeynî kitabın tekvînî ve tedvînî şekilde taksimine dikkat çekerek onların her birinin çeşitli katmanlara sahip olduğunu söyleyip, Kur'an'ın zâhiri üzerinde durmamak gerektiğini vurgular: 'İlâhî kitap Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başka kimsenin bilmediği yedi katmana sahiptir. Bu katmanları sadece mânevî kirlerden ve kötü ahlaktan temizlenmiş, ilmî ve amelî faziletlerle süslenmiş kimseler anlayabilirler. İnsan ne kadar münezzeh ve mukaddes ise, Kur'an'ın onun üstündeki tecellisi de o kadar çok olur. İnsanlar bu dereceye göre Kur'an'dan daha çok zevk alırlar, onun hakikatlerine daha çok vâkıf olurlar. Aynı şekilde, İlâhî tekvînî kitaplar ister enfüsî, ister âfâkî kitaplar olsun, tam olarak birbirlerinin aynıdırlar. O zaman tekvînî kitaplar için de te'vil ve tefsîrini kimsenin bilmediği yedi batın veya yetmiş batın vardır. Onları sadece tabiat âleminin kirlerinden temizlenmiş kimseler anlayabilirler. Sadece temiz kimseler çünkü onlar da rahîm olan Allah'ın nezdinden inmişlerdir. O zaman ey miskin! Allah yolunda gayret et, gönlünü temizle, şeytanın tasallutundan kurtul, Allah'ın kitabını oku ve yücel. Onu düşünerek oku. Onun görünüşüne ve dışına takılıp kalma. Allah'ın kitabının görünüş ve sûretten başka bir şey olmadığını zannetme çünkü sûrette durmak, zâhirî âlemde kalmak, öz ve içine girememek ölümdür, helâk olmaktır, câhilliğin temeli ve nübüvvet ile velâyeti inkârdır. Zira zâhir merhalesinde duran, gönül gözü bâtın zevkine kör olan ilk kimse lânetli şeytandı çünkü Hz. Âdem'in zâhirini görünce şöyle dedi: 'Beni ateşten yarattın, onu çamurdan. Ben ondan daha iyiyim' (A'râf sûresi, 12). Şeytan bu şekilde söyleyerek Âdem'in bâtınını anlayamadı, sadece zâhirine bakarak onun nûrâniyyet ve rûhâniyyet makâmını göremedi, delil yolundan çıktı, kıyasla muğâlataya başladı. Bu, ehl-i beytten gelen haberlerdendir' (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 94-96). İlâhî tedvînî kitap olan Kur'an, Hakk Teâlâ'nın zâtî cilvesidir çünkü bâtınî ve zâhirî derecelere sahiptir. Kur'an'ın toplayıcı özelliği o dereceye ulaşmıştır ki, Allah'ın zâtı gibi onun da manalarının sonu yoktur.

4. Mâsum Olmayanların Kur'an'ın Te'vilini Öğrenme İmkanları

İmam Humeynî'nin mâsum olmayanların Kur'an te'vilini öğrenmelerinin imkan dâhilinde olduğuna dâir görüşü, akîdeye aykırı görüşlerindedir. Başkaları Kur'an'ı te'vil etmenin Allah'ın peygamberi ile ehl-i beytin tekelinde olduğunu, diğer insanların bundan uzak durmaları gerektiğini söylerler. İmam Humeynî her ne kadar bir yerde 'Biz kendi görüşümüzle Kur'an'ı te'vil edemeyiz. Onu sadece kendisine hitap edilenler bilebilir (Hurr-i Âmulî, *Vesâilu's-Şîa*, XXVII, 185) dese de, başka bir yerde Biz Kur'an'ı vahiy yoluyla ve vahye bağlı olanlardan alırız ve hamdolsun, onunla yolumuzu zenginleştiririz (İmam Humeynî, *Sahîfe-i İmam*, XVIII, 423) demektedir. Humeynî bu ilmin ehl-i beyte münhasır olmasını kabul etmez ve kendi eserlerinde bir çok tasavvufî te'vil yapar. Humeynî bu ilmi tahsil etmenin, mâsumların takipçileri olan, nefislerini temizlemiş ve ilimde derinleşmiş kimsele-

rin yapabilmesinin mümkün olduğunu, 'وما يعلم تأويله الا الله و الراسخون فى العلم' (Âl-i İmran sûresi, 7) ayetine dayanarak savunur ve şöyle söyler: 'Büyüklerin ilimlerini öğrenmek, Kur'an'dan istifade etmek ve mâsumların hadislerini öğrenmek, bu nîmete şükretmek için gerekir. Sûreti bâtına, kabuğu öze, dünyayı ahirete döndürmek için bu ilim lazımdır. Şekillerle kanaat etmek, sâlikler kafilesinden geri kalmaktır. Te'vil ilmi denilen bu İlâhî hakikat amelî gayretle, nefsi temizlemekle, kalbi nurlandırıp ruhları yüceltmekle elde edilir. Te'vil ilmi yani ilimde derinleşerek mutlak sözü anlamak her ne kadar tüm mertebeleriyle peygamberler ve mâsumlara özgü olsa da, ümmetin âlimleri de Kur'an'dan kendi imkanları kadar büyük bir bilgiye ulaşmaktadırlar (İmam Humeynî, *Şerh-i Hadîs-i Cunûd-i Akl u Cehl*, 61). Elbette onların sözlerinden istifade edilir çünkü ilimde derinleşenler şüphe ve mertebe sahibi insanlardır, onların kemâle ve tamâma ermişleri ise mâsumlardır. Rabbânî âlimler, varlık kaplarının alabildiği kadar, olgunluk derecelerine göre, nefsi temizlikleri miktarınca te'vil ilminden nasiplenirler. Zira şöyle söylemektedir: 'Te'vilden haberdâr olan kimse, alemin mertebelerinden faydalanabilir. Alemin mertebelerinden her ne kadar haberdâr olursa, Kur'an te'vilinden de o miktarda haberdâr olup faydalanır. Sonunda bu şekilde kemallik mertebelerinin sonuna varıp kâmil insan derecesine ulaşır. Bu sûretle bütün te'vil mertebelerinden haberdâr olur (İmam Humeynî, *Ta'likât alâ Şerh-i Fusûsî'l-Hikem ve Misbâhî'l-Uns*, 50). Humeynî başka bir yerde şöyle söylemektedir: 'Bir îtibarla yedi, başka bir îtibarla yetmiş katman olan, Allah ve ilimde derinleşenlerden başkasının anlayamayacağı Kur'ânı anlamak için, mânevî kirlere, kötü huy ve ahlaktan temizlenmek, ilmî ve amelî faziletlerle süslenmek gerekir. Herkes münezze ve mukaddes olduğu miktarda Kur'anın tecellisini anlayacak, onun hakikatlerine vâkıf olacaktır (İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, 94-95). Kur'an muhâtaplarına gayret göstermeleri, Kur'an'ın sûret ve şeklinden geçip öz ve bâtınına erebilmeleri için nefis terbiyesi yapmaları tavsiye edilir (*age.*, 95).

Humeynî başka bir yerde nefis tezkiyesinden, derecelere ulaşmaktan, manaların ruhunu anlayabilmek ve gönlün zâhirî manalardan uzaklaşp hakikatlerin sırrını keşfedebilmesi için göğsün açılmasından bahsettikten sonra şöyle söylemektedir: 'Bu mübarek ağaçtan ve bu saf kaynaktan dolayı te'vil kapıları sâliklerin gönüllerine açılır, ilimde derinleşmiş âlimler şehrine girerler, his yolunu geride bırakıp İlâhî kitaba doğru yola koyulurlar. Zira Kur'anın menzilleri, merhaleleri, zâhirleri ve bâtınları vardır (*age.*, 70). İmam Humeynî'ye göre elbette Kur'an'ın tasavvufî te'viliyle uğraşmak ve bâtınî manalara dikkat çekmek, âyetlerin zâhirî anlamlarını ve tefsirlerini dikkate almamak manasına gelmez. Humeynî şöyle söyler: 'O halde kâmil ârif, bütün mertebelerin özelliklerini dikkate almış, her hak sahibinin hakkını edâ etmiş, iki göz sahibi, iki makam sahibi, iki neşve sahibi, kitabın zâhir ve bâtınını okuyan, onun sûretini, manasını ve te'vîlini bilen kişidir. Zira bâtinsız zâhir ve manasız sûret, ruhsuz vücut ve ahiretsiz dünya gibidir. Aynı şekilde bâtın da, zâhir yolundan geçirilmeden elde edilemez çünkü dünya âhiretin tarlasıdır. O halde düşünmekten yüz çevirip sadece zâhiri dikkate alarak orada duran hata etmiş, kendini tembelleğe sevketmiştir. Onun reddi hakkındaki bir çok ayet ve başka rivayet, Allah'ın ayetleri hakkında düşünmeye, İlâhî kitaplar hak-

kinda tefekkürü sevketmektedir. Sadece bâtını ileri sürüp zâhiri görmeyen ise kendini doğru yoldan ayıracak, başkalarının yollarını da kaybettirecektir. Zâhiri, hakîkatlere ulaşmak için dikkate alan, aynaya bakınca sevgilinin güzelliğini gören kimse ise doğru yoldan ilerleyip belki Kur'ân'ı okuduğu halde Rabb'in zikrinden yüz çevirenlerden olmayacaktır. Kitabının hakikatini yegâne bilen Allah'tır, kitabın ilmi onun nezdindedir (*age.*, 98).

KAYNAKÇA

- Âlûsî-i Bağdâdî, Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, çâp-ı çahârom, Beyrut 1405 hk.
- Âmulî, Seyyid Haydar, *Câmiu'l-Esrâr ve Menbau'l-Envâr*, Tashîh ve mukaddime: Hanry Corbin ve Osman Yahya İsmail, Çâp-ı dovvom, Enstitu İnan-şinâsî ve Ferânse ve İntişârât-ı ilmî ve ferhengî, Tahran 1368 hş.
- Eyâzî, Seyyid Muhammed Ali, *Tefsîr-i Kur'ân-ı Mecîd ber-girifte ez-Âsâr-ı İmam Humeynî*, Çâp-ı evvel, Muessese-i çâp ve neşr-i Urûc, Tahran 1384 hş.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Misbâhu'l-Uns*, Tashîh ve Mukaddime: Muhammed-i Hâcevî, Çâp-ı evvel, İntişârât-ı Mevlâ, Tahran 1416 hk.
- Feyz-i Kâşânî, Muhsin, *Tefsîr-i Sâfi*, Tashîh ve mukaddime: Şeyh Huseyn el-A'lemî, Muessese'tu'l-A'lemî li'l-matbûât, Beyrut, bî-târîh
- Hasan-zâde Âmulî, Hasan, "Medâric-i Kur'ân ve Meâric-i İnsan", *Keyhân-ı Endîşe*, şomâre 2, 1372 hş.
- Hurr-i Âmulî, Muhammed bin Hasan, *Vesâilu's-Şîa*, Çâp-ı evvel, Muessese-i Âlu'l-beyt li-ihyâi't-turâs, Kum 1409 hk.
- İbn-i Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, çâp-ı evvel, Beyrut 1408 hk.
- İmam Humeynî, *Âdâbu's-Salât*, çâp-ı duvâzdehom, Müessese-i tanzîm ve neşr-i âsâr-ı İmam Humeynî, Tahran 1384 hş.
- İmam Humeynî, *Keşfu'l-Esrâr*, İntişârât-ı Mustafavî, Kum, bî-târîh
- İmam Humeynî, *Misbâhu'l-Hidâye ile'l-Hilâfe ve'l-Velâye*, Mukaddime: Seyyid Celâleddîn-i Âştîyânî, Çâp-ı pencom, Müessese-i tanzîm ve neşr-i âsâr-ı İmam Humeynî, Tahran 1384 hş.
- İmam Humeynî, *Sahîfe-i İmam*, çâp-ı evvel, Müessese-i tanzîm ve neşr-i âsâr-ı İmam Humeynî, Tahran 1378 hş.
- İmam Humeynî, *Şerh-i Duâ-i Seher*, Tercume-i Seyyid Ahmed-i Fehrî, çâp-ı sevvom, Neşr-i Turbet, Tahran 1384 hş.
- İmam Humeynî, *Şerh-i Hadîs-i Cünûd u Akl u Cehl*, çâp-ı dovvom, Müessese-i tanzîm ve neşr-i âsâr-ı İmam Humeynî, Tahran 1377 hş.
- İmam Humeynî, *Ta'likât alâ Şerh-i Fusûsî'l-Hikem ve Misbâhi'l-Uns*, çâp-ı evvel, Müessese-i Pâsdâr-ı İslam, Kum 1406 hk.
- Kivâmî-i Şîrâzî, Sadreddîn Muhammed, *el-Hikmetu'l-Muteâliyye fî'l-Esfâri'l-Akliyye*, Çâp-ı çahârom, Beyrut
- Konevî, Sadreddîn Muhammed bin İshâk, *İ'câzu'l-Beyân fî Te'vil-i Ummi'l-Kur'ân*, Çâp-ı dovvom, İntişârât-ı Urûmiye, Kum 1404 hk.
- Lâhîcî, Muhammed, *Mefâtihu'l-i'câz fî Şerh-i Gulşen-i Râz*, Çâp-ı dovvom, İntişârât-ı Sa'dî, Tahran 1374 hş.
- Ma'rîfet, Muhammed-i Hâdî, *et-Temhîd fî Ulûmî'l-Kur'an*, Çâp-ı evvel, Muessese'tu'n-neşri'l-İslâmî, Kum 1415 hk.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Muessese'tu'l-vefâ, Beyrut 1404 hk.
- Muderris-i Âştîyânî, Mehdî, *Ta'likatu Reşîka alâ Şerhi'l-Manzûme*, Çâp-ı sevvom, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1372 hş.

- Muhammedî-i Ârâ'î, Fâtîme, *Te'vilu'l-Kur'ân-ı Kerîm ez-Didgâh-i Allâme Seyyid Haydar-i Âmulî ve Molla Sadrâ*, Çâp-ı evvel, Dâru'l-Hedâ, Kum, 1382 hş.
- Râğîb-ı İsfahâhî, Ebi'l-Kâsım el-Huseyn bin Muhammed bin el-Mufaddal, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Çâp-ı evvel, Matbaatu'l-Meymene, Mısır, 1324 hk.
- Sebzvârî, Molla Hâdî, *Şerhu'l-Esmâ'*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1372 hş.
- Subhânî, Ca'fer, *Tehzîbu'l-Usûl*, Çâp-ı sevvom, İntişârât-ı Dâru'l-fikr, Kum, 1367 hş.